

FTAMP 81.34/35

<https://doi.org/10.26577/JOS-2019-3-o17>

Қыдырбаев Қ.А.

PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kaldibay75@gmail.com

ЖАҢА ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІНДЕГІ КЕМШІЛІКТЕР

2018 жылғы 6 желтоқсанда Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссия мақұлдаған Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері тағы бір қайтара сараланып, олқылықтары болса жөндеу мақсатында республикалық басты басылым Егемен Қазақстан газетінің 2019 жылғы 11-санында жарияланды. Ұсынылған емле ережелерінің жобасын А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мен Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссиямен бірлесе отырып дайындаған және мақұлдағанға дейін Емле ережелерінің негізгі қағидалары бойынша республикадағы жоғары оқу орындарының студенттері, орта мектептің оқушылары, сондай-ақ оқытушы-филологтар мен еліміздің кейбір өңіріндегі ересектер арасында сынама-сауалнама жүргізілді. Емле ережелерінің жобасы тәуелсіз сарапшылар мен ЖОО-ның тілтанушы мамандарының сараптамасынан өтті. Алайда түзілген емле ережелермен танысқанымызда, кейбір кемшіліктер байқаған болатынбыз. Бұл мақаламызда кей параграфтардағы кемшіліктерге салыстырмалы, салғастырмалы талдау жасай отырып өз пікірімізді білдіріп, ескертпелерімізді көрсететін боламыз.

Түйін сөздер: қазақ тілі, латын графикасы, емле ережелері, кірме сөздер.

Қыдырбаев Қ.А.

PhD, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kaldibay75@gmail.com

The Flaws in the New Spelling Rules

On December 6, 2018, the new spelling rules of the Kazakh language alphabet based on the Latin alphabet, which was repeatedly reviewed, was published in the 11th issue of the newspaper "Egemen Qazaqstan" in the republican edition. The proposed spelling rules were developed and approved by the A. Baitursynov Institute of Linguistics and National Scientific and Practical Center Sh. Shayakhmetov in conjunction with the National Commission for the Transfer of the Kazakh Alphabet to Latin Graphics and it was carefully surveyed by conducting questionnaires among students of Higher Education Institutions of the Republic, pupils of secondary schools, as well as teachers-philologists and adults from some regions of the country before it was approved. The Spelling Rules project has been reviewed by independent experts and linguists from the University. However, when we examined the correct spelling rules, some of the disadvantages were observed. In this article, we will make our comments and suggestions to compile some of the shortcomings in some paragraphs by making comparisons, comparative analysis.

Key words: Kazakh language, the Latin alphabet, spelling rules, loan words.

Қыдырбаев Қ.А.

PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kaldibay75@gmail.com

Недостатки в новых правилах правописания

6 декабря 2018 года национальной комиссией было решено перевести алфавит казахского языка на латинскую графику с повторным анализом правил правописания казахского языка. В 2019 году в 11 номере газеты "Егемен Казахстан" был опубликован Новый алфавит с целью

коррекции в них допущенных ошибок. До подготовки и одобрения проекта по правилам правописания Институтом языкознания им. А.Байтұрсынова и Национальным научно-практическим центром «Тіл-Қазына» имени Ш.Шаяхметова совместно с Национальной комиссией по переводу алфавита казахского языка на латинскую графику был проведен опрос среди студентов высших учебных заведений республики, учащихся средних школ, преподавателей-филологов и в некоторых регионах взрослого населения. Проект правила правописания прошел экспертизу независимых экспертов и специалистов лингвистов ВУЗов. Но во время изучения исправленных правил были замечены некоторые недочеты. В этой статье будут представлены сравнение и анализ недочетов в некоторых параграфах, и с целью дополнения недочетов предложены наши замечания и предложения.

Ключевые слова: казахский язык, латинская графика, правила правописания, заимствованные слова.

Кіріспе

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры профессор Е. Қажыбек: «Жаңа әліпби негіздегі емле ережелеріне қоғам мүшелері бей-жай қарамайды деген сенімдемін және жұртшылықтан ұсыныстар болады деп ойлаймын және ғылыми негізді ой-пікірлер міндетті түрде ескерілуге тиіс» (Қажыбек Е., 2019) десе, белгілі ғалым, профессор Ш.Құрманбайұлы Хабар арнасының «Ұлы дала өркениеті» бағдарламасына берген сұқбатында: «Емле мәселесі қазақстандықтар арасында бір үтір, бір нүкте, бір таңба болса да ашық талқылану керек» (Құрманбайұлы Ш., 2019) деген болатын. Еліміз үшін маңызды іске аз да болса үлесімізді қосу мақсатында, біз де жаңа емле ережелерімен танысып, ескеріліп қалар деген ниетпен өз пікіріміз бен кейбір ескертпелерімізді ортаға салуды жөн санадық.

Осыған дейінгі мақалаларымызда әліпбидегі кемшіліктер туралы және сол кемшіліктерді жөндемей, емле ережелері де дұрыс шықпайтыны жөнінде мәселе қозғаған болатынбыз (Қыдырбаев Қ., 2018а: 119-125). Емле жасаушылар әліпбидің кемшін екеніне қарамастан оны мүмкіндігінше жазуымызға икемдеп, емле ережелеріне жаратуға барынша тырысқан. Ол үшін емле авторларына алғысымызды білдіреміз. Дей тұрғанмен кемшіліксіз іс болмайтыны, кез келген іс сын-ескертпелерді түзей отырып дамитыны баршаға мәлім.

Жұмыстың мақсаты мен міндеті

Зерттеу жұмысының мақсаты мақұлданған Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелеріне ғылыми талдау жасай отырып, ой-пікірімізді ортаға салу және ескертпелер беру. Жөнделуі тиіс кемшіліктерін көрсету және өз нұсқаларымызды ұсыну.

Зерттеу жұмысының методологиясы

Зерттеу жұмысының теориялық негізі ретінде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері қолданылады. Мақаланы жазу барысында сипаттама, талдау, аудару, салыстыру, салғастыру әдістері қолданылады.

Негізгі бөлім

Республикалық басты басылымда жарияланған Емле ережелерінің алғы сөзі «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері» «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылы 26 қазандағы №569 Жарлығына сәйкес бекітілген жаңа әліпби бойынша әзірленді» (Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері, 2019: 1) деп басталған. Алайда №569 жарлықпен бекітілген нұсқа апостроф нұсқасы болатын. Бұл нұсқаны көпшілік қолдамағандықтан, Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 19 ақпандағы №637 Жарлығына сәйкес алдыңғы нұсқаға өзгерістер енгізіліп, соңғы ақут нұсқасы бекітілген болатын. Газетте ұсынылған емле ережелері соңғы ақут нұсқасы бойынша әзірленген. Сонда газет мәтінінде (техникалық) қате кеткен бе, әлде солай алғашқы жарлық көрсетілуі керек пе, оны мамандар айта жатар.

Әріптер емлесі

2-параграфта «*á, o, ó, u, ú* әріптері төл сөздің басында жазылады» деп, мысал ретінде «*ádis, álem, sán, dán, mádeniet, báterek; ozyq, oñtaly, qoǵam, torsyq; óris, ómirsheń, kósem, bórik; utymdy, ustaz, qujat, tumar; úrdis, úkimet, júe, túbegeili*» сөздерін береді. Дұрысы «сөздің басында» емес, «сөздің алғашқы буынында» болса керек;

6-параграфта «*и, у* әріптері дауыссыз дыбыс ретінде таңбаланады» дейді де, мысал арасында

iaġni, aikido сөздерін келтіреді. Дауыссыз дыбыстар жеке бір өзі буын құрамайтыны белгілі. Ал мысалда келтірілген *iaġni, aikido* сөздерінің екінші буынындағы *i* әрпінің дыбысы буын құрап, бұл ережеге бағынбай тұр. Олай болса аталған екі мысалды бұл параграфтан алып тастаған жөн;

7-параграфта «*u, ii* әріп тіркестеріне аяқталған етістіктерге көсемшенің *i (-ü)* жұрнағы жалғанғанда, екі *i* әрпі қатар жазылады: *bauy – baudy, keii – keuidi*» деген. Бұл ереже бекітілген әліпбиде дауыссыз [*ü*] дыбысы мен [*ый*], [*йй*] дыбыс тіркестеріне бір ғана /*ii*/ таңбасы берілу салдарынан болған ерсі ереже. Бұл төте жазуға, яғни араб графикасына ғана тән ереже. Ол туралы «Араб графикасына тән ережені жаңа әліпбиге енгізбеген жөн» (Қыдырбаев Қ., 2018б) атты мақаламызда кеңінен талқылаған болатынбыз;

Түбір сөздердің емлесі

11-параграфта «Төл сөздер бірыңғай жуан не жіңішке үндесіммен жазылады: *azamat, yntymaq, bosaga, turmys; asem, memleket, izet, umit, soilem*. Ал кейбір **кірме сөздерде** тіл үндестігі сақталмай жазылады: *quziret, qudiret, muġalim, qyzmet, qoshemet, aqiret, qasiet, qadir, kitap, tayqimet, qaziret*» деген. Ал ережелердің «Тірек ұғымдары» атты бөлімінде кірме сөзге «қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтары бойынша игеріліп жазылатын өзге тілден енген сөз» деген анықтама берілген. Олай болса осы параграфта төл сөздердің қатарында тұрған **memleket** сөзі, 2-параграфта төл сөздердің қатарында көрсетілген «**alem, maddeniet, qujat, ukimet, ustaz**» сөздері де кірме сөздердің қатарында болуы тиіс. Өйткені тілімізге *memleket, alem, maddeniet, qujat, ukimet* сөздері араб тілінен, *ustaz* сөзі парсы тілінен игеріліп енген.

Ескере кететін және бір жағдай [*к*] дыбысы тілімізде тілшік пен тілдің түбі арқылы жасалып (Жүнісбек Ә., 2009: 76), тек қана жуан дыбысталатын дыбыс екені, ал [*i*] дыбысы тек қана жіңішке дыбысталатын тіл алды дауыстысы (Мырзабеков С., 1993: 21) екені белгілі. Тілімізде бұл екі дыбыс таңбасының қатар тұруы, үндестік заңына қайшы келіп дыбыстауды қиындатады. Сондықтан *aqiret, tayqimet* сөздеріндегі *i* әрпін тіл арты, жуан [*ы*] дыбысының таңбасына ауыстырып, *aqyret, tayqymet* деп жазған жөн;

Қосымшалардың жалғануы

15-параграфта «Түбірдің соңғы буынында үнді дауыссыз дыбыстан кейін тұрған *y, i* әріп-

тері тәуелдік қосымшасы жалғанғанда түсіріліп жазылады. Мысалы: *ayyl – ayly, dayys – dayısy, erin – erni, halyq – halqy, oryn – orny, ġuryr – ġurpy, quryq – qyrqy (қырқын беру), kórik – kórki (бет-ажар), árip – árpi, naryq – narqy (бағасы), parqy – parqu, qulyq – qulqy, ойун – ойуну*» делінген. Алайда келтірілген мысалдардағы соңғы «*ойун – ойуну*» сөзі бұл ережеге бағынбай тұр. Сонымен қатар «**Түбірдің соңғы буынында үнді дауыссыз дыбыстан кейін тұрған *y, i* әріптері тәуелдік қосымшасы жалғанғанда түсіріліп жазылады**» деген мәтінді «**Түбірдің соңғы буынында екі үнді дауыссыздың немесе үнді дауыссыз бен қатаң дауыссыздың ортасында келген *y, i* әріптері тәуелдік қосымшасы жалғанғанда түсіріліп жазылады**» деп нақтылаған жөн. Өйткені *сары, тары, шәлі* т.б түбірлердің соңғы буынында да үнді дауыссыз дыбыстан кейін *y, i* әріптері бар, алайда оларға бұл ереженің қатысы жоқ;

Қосымшалардың жалғануы

16-параграфта «Соңғы буынында *á* әрпі жазылатын түбір сөздерге ашық дауыстылармен келетін қосымшалар ғана жуан жалғанады: *kúnásina, kúnásinan, kýásina, kýásinan, kúnága, kúnádan, kinálaı, shúbálanı, kýága, kýádan, kúmánga, kúmándanı*» делінген. Мысалдардағы *kúnásina, kúnásinan, kýásina, kýásinan* сөздерінен байқағанымыздай, аталған ереже бойынша *kúná, kýá* сөздеріне қысаң дауыстымен келген үшінші жақтағы тәуелдік *-si* жалғауы жіңішке жалғанған. Алайда осы жіңішке жалғауға барыс және шығыс септік жалғауларын *-na, -nan* деп қайта жуандату, тілге күш түсіргендей болады. Дұрысы, жіңішке *-si* жалғауынан соң, үндестік заңын пайдалана отырып жіңішке әуезді *-ne, -nen* жалғауы арқылы *kúnásine, kúnásinen, kýásine, kýásinen* деп айтқанды жөн санаймыз. Бұл ұсынысымыз 53-параграфтың ескертпесіне де қатысты;

21-параграфта «Түбір сөзге *-hana, -nama, -gói, -qoi, -kez, -kesh, -paz, -ger, -ker, -tal, -dar, -qor* тәрізді **араб, парсы** тілінен енген ... қосымшалар сөздің соңғы буынының жуан-жіңішке келігіне қарамай жалғанады» делінген. Аталған қосымшалар араб тілінен емес, парсы тілінен енген қосымшалар. Сондықтан мәтіндегі «*араб*» сөзін алып тастаған жөн;

32-параграфта «*Ásire, bir, kóp, jalpy, бей* және *avan, avia, avto, agro, anti, aero, gidro, giper, eýro, izo, infra, kino, mega, mini, radio, tele, trans, últra, foto, elektr* сияқты сөзалды сыңарларымен, сондай-ақ *bei* қосымшасымен келген атаулар

бірге жазылады» дегендегі бірінші қатарда келген *бей* сөзі артық;

Дефиспен жазылатын сөздер емлесі

44-параграфтағы «Араб цифрымен берілген санға қосымша дефис арқылы жалғанады, сондай-ақ түсірілген *-ynshy (-inshi), -nshy (-nshi)* қосымшасының орнына дефис қойылады» деген ережеден соң **«Осы ереже диссертациялық жұмыстарда пайдаланылған әдебиеттердің беттеріне сілтеме берілгенде де қолданылады»** деген сөйлемді арнайы қосу керек. Өйткені диссертациялық жұмыстарда қазақ тілінің емле ережесі бойынша [17, 12-б.] деп жазылған сілтемелерді Мемлекеттік ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы орыс тіліндегідей [17, б. 12] деп мәжбүрлі түрде өзгерткеніне талай куә болғанбыз. Бұл үрдіс әлі де жалғасын табуда. Оны 2019 жылы қорғалған диссертациялардан да көруге болады (Ермагамбетова К., 2019), (Жумабекова Г., 2019), (Кошымова А., 2019) (Тасилова А., 2019), (Мукушева Қ., 2019);

46-параграфта «Күшейткіш буынмен келетін сөздер дефиспен жазылады: *ap-ануq, qur-quzyl, sap-sary, jar-jaqsy, súp-súkimdi, quba-qur*. Бірақ *appaq, kókpeńbek* болып жазылады» деп берілген. Мұнда не нәрсе аппақ, көкпеңбек болып жазылатыны түсініксіз. Сондықтан «Бірақ *appaq, kókpeńbek* болып жазылады» деген сөйлемді **«Бірақ *appaq, kókpeńbek* сөздері дефиссіз бірге жазылады»** деп өзгерткен жөн;

47-параграфтағы ағылшын тіліндегі *MP4-pleer* сөзін қазақ тіліне осы қалпында енгізу дұрыс емес. Тіліміздегі орыс орфографиясы бойынша жазылып жүрген сөздерден құтылу үшін латын графикасына көштік емес пе? Енді олардың орнын ағылшын орфографиясымен жазылатын сөздермен толықтырмақпыз ба? Олай болса *MP4-pleer* сөзін *MP4-ойнатқыш* немесе *MP4-бейне ойнатқыш* деп аударып алған жөн. Сол секілді *MP3-pleer* сөзін де *MP3-ойнатқыш* немесе *MP3-музыка ойнатқыш* деп аударып алсақ латын графикасына көшудегі мақсатымызға сай болмақ. Ал оқылуы тілімізге бейімделіп, *МыПы4-ойнатқыш* немесе *МыПы4-бейне ойнатқыш* және *МыПы3-ойнатқыш* немесе *МыПы3-музыка ойнатқыш* болғаны жөн;

Жалқы есімдер емлесі

53-параграфта «Кісі есімдеріне және *-ov, -ev* жұрнағымен аяқталған кісінің тегіне қосымша түбір сөздің соңғы буынына сәйкес үндесіп жалғанады: *Álihanıyń, Álihanǵa; Kúnsulýdyń, Kúnsulýǵa; Nábievanıyń, Nábievke;*

Baıǵaraevanıyń, Baıǵaraevqa» делінген. Алайда *Nábievanıyń* деген кісі тегінің түбірі жіңішке болғанына қарамастан жуан *-nyń* қосымшасы жалғанып, ережеге бағынбай тұр және не үшін жуан қосымша жалғанғаны туралы түсініктеме берілмеген. Сонымен қатар, *-ov, -ev* жұрнағы дауысты дыбыстан кейін келсе, қазақ тілінде екі дауысты қатар келмейтіндіктен *-ov, -ev* жұрнағының алдынан *ı* әрпін жазып, *Baıǵaraiev, Túrkeiev* деп жазған жөн. Қазақша мәтіндердегі орыс есімдері де осы қағида бойынша *Sergeev – Sergeiev, Alekseev – Alekseiev, Беляева – Beláieva* деп жазылуы тиіс. Ең дұрысы, ұлты қазақ азаматтар *-ov, -ev, -ич, ин* жұрнақтарынан құтылғаны жөн;

54-параграфта «Екі сөзден құралған кісі есімдері бірге жазылады: *Tóremurat, Aısáýle, Saqypjamal, Abilqasym, Qasymjomart, Batyrhan, Tursynzada, Nurgalı, Aıǵúl, Aqbala, Aqylbek, Jaqsybai, Shárbanıy, Toqqoja, Nurbike, Nuratym, Nurdildá, Bibihanym, Asyljan, Ahmetqazy»* делінген. Олай болса осы ережеге орай ҚР қазіргі президентінің аты қазақ тіліндегі мәтіндерде **Qasymjomart** (Қасымжомарт) деп дефиссіз бірге жазылуы тиіс. Сонымен қатар кісі есімімен аталатын астанамызды **Nur-Sultan** (*Нұр-Сұлтан*) деп дефис арқылы жазу да дұрыс емес. Бұлай жазу кеңес кезіндегі *Алма-Ата, Қзыл-Орда, Ак-Мечеть, Сыр-Дарья, Аму-Дарья* секілді орыс тілінің жазу емлесіне қайта оралғанымызды білдірмек. Ал бұл дефис қала аты мен адам атын ажырату үшін қойылды деу жай ғана өзімізді өзіміз алдарқату болмақ;

56-параграфта «Араб, парсы тілінен енген кісі есімдері қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес жазылады: *Ysqaq, Yrysjan, Yrysaldy, Ysmaiyl* немесе *Symaiyl, Muhambet, Ybyratym, Bátıma, Qasen, Qusaiyn, Qadisha, Pazyl, Ábdıqadir, Álbeibarıs»* делінген. Алайда келтірілген мысалдарда *Yrysjan* есіміндегі *jan* компонентінен өзге парсы сөзі жоқ (Оңдасынов Н., 2003: 70). *Ysqaq, Ysmaiyl, Symaiyl, Ybyratym* есімдері араб тіліне еврей тілінен енген есімдер. Ал соңғы *Álbeibarıs* есімінің бірінші компоненті *Ál* араб сөзі болса (Al-Mugjam al-Wasit, 1989: 33), екінші, үшінші компоненттері, яғни *бей/бай* және *барыс* түркі сөздері (Қыдырбаев Қ., 2016: 113-117). Сонымен қатар араб, парсы тілдері бір тіл емес екенін ескере кету керек. Екеуі қазақ және орыс тілдері секілді бір-біріне туыстығы жоқ бөлек-бөлек тілдер. Сондықтан «Араб, парсы тілінен» дегенді **«Араб, парсы тілдерінен»** деп көпше түрге өзгертіп, мысалдардың арасына *Меруерт, Меііркүл, Меііржан, Пакизат, Гүлзада,*

Гүлжан секілді т.б. парсы тілінен енген кісі есімдерін араластырған жөн;

Қысқарған сөздер емлесі

74-параграфта «Ағылшын тіліндегі атауы бойынша қысқарған әлемдік мәртебесі жоғары халықаралық ұйым атаулары түпнұсқа тіліндегідей жазылады: *UNESCO, USAID, NATO, EXPO*. Қосымшалар қысқарған сөздің айтылуына қарай дефис арқылы жалғанады: *UNESCO-ның, -ға; USAID-тың, -қа; NATO-ның, -ға; EXPO-ның, -ға*» делінген. Латын графикасына көшудегі негізгі мақсаттардың бірі тілімізге күштеп енгізілген орыс тілінің дыбыстарынан құтылу болатын. Бұлай ереже жасау орыс тілінен енген басы артық әріптердің орнына ағылшын тілінің әріптерін тықпалаумен парапар. 47-параграфқа айтылған ескертпеміздей, енді құтылғалы отырған орыс орфографиясының орнына ағылшын орфографиясын енгізумен бірдей. Сондықтан мұндай сөздерді жазғанда әліпбиіміздегі бар әріптермен *IYNESKO, IYSAID, NATO, EKSPD* деп жазғанымыз жөн;

Шеттілдік сөздер емлесі

76-параграфта «Шеттілдік бірқатар сөздер түпнұсқасына ұқсас жазылады, оларға қосымша буын үндестігіне сәйкес жалғанады: *moderator* (-дың, -y, -ға, -лар), *marker* (-дің, -i, -ge, -ler), *stepler* (-дің, -i, -ge, -ler), *vaycher* (-дің, -i, -ge, -ler), *sypervaizer* (-дің, -i, -ge, -ler), *atfon* (-ның, -y, -ға, -дар), *banknot* (-тың, -y, -қа, -тар), *bankomat* (-тың, -y, -қа, -тар), *planshet* (-тің, -i, -ke, -ter), *onlain* (-ның, -y, -ға, -дар), *oflain* (-ның, -y, -ға, -дар), *dizain* (-ның, -y, -ға, -дар), *barmen* (-нің, -i, -ge, -der), *resepsn* (-нің, -i, -ge, -der), *skrinshot* (-тың, -y, -қа, -тар), *blokbaster* (-дің, -i, -ge, -ler)» делінген.

Орыс тіліндегі термин сөздер, тіпті Ресейге көршілес, орыс тіліне туыстас әрі әліпбилері де бір (кирил) белорусь тілінде де орыс тіліндегідей жазылмайды. Мысалы *фонетика – фанетика, орфография – арфаграфия, морфология – марфалогия, банкомат – банкамат, модератор – мадэратар, степлер – стэплер, планишет – планиэт, офлайн – афлайн, орфография – арфаграфия* деп көптеген терминдер белорусь тіліне бейімделіп алынған.

Осы орайда белорусь тілінің тәжірибесіне жүгінген жөн тәрізді, яғни бұл параграфтағы «Шеттілдік бірқатар сөздер түпнұсқасына ұқсас жазылады» дегенді «Дыбысталуы қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкес келетін шеттілдік бірқатар сөздер түпнұсқасына ұқсас

жазылады» деп толықтырып, мысал ретінде дыбысталуы қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкес келетіндерін ғана келтіру керек.

Орыс сөздеріндегі *o* әрпі, белорусь тіліндегідей қазақ тілінде де ешқашан да [a] болып айтылмайды. Яғни *o* әрпін [a] деп оқу санамызға сіңіп қалған орыс тілінің әсері. Сондықтан *moderator* сөзін қазақ тіліндегі айтылуына қарай бірінші буындағы *o* әрпін *a-ға*, соңғы буынындағы *o* әрпін [ы] дыбысының таңбасына өзгертіп *maderatur*; ал *bankomat* сөзіндегі *o* әрпін айтылуы бойынша [a] дыбысының таңбасына өзгертіп, *bankamat* деп, ал *resepsn* сөзін *i* әрпін қосу арқылы *resepsn* деп жазып, мұндай сөздерді **77-параграфтағы** «Бірқатар кірме сөздер айтылуы бойынша жазылады» деген ережеге жатқызған дұрыс болмақ. Осылай етсек белорусь, араб, т.б. тілдер секілді бүкіл шеттілдік сөздерді тілімізге оңай игеріп алатын боламыз;

81-параграфта «*e* әрпі *e* әрпімен жазылады: *element, elevator, poetika, koefisent*» делінген. Мысалда келтірілген *elevator, poetika, koefisent* сөздері *e* әрпін *e*-ге ауыстырғаннан тілімізге бейімделіп кеткен жоқ. Сондықтан *poetika, koefisent* сөздеріндегі *o* әрпін *a*-ға ауыстырып және қазақ тілінде екі дауысты қатар келмейтінін ескеріп, осы *a* мен *e* әріптерінің арасына *i* әрпін қосып, *paietika, kaiefisent* деп өзгерткен жөн. Тіпті алғашқы буынынан кейінгі буындары жіңішке дыбысталатындықтан бұл сөздердегі *a* әрпін *a-ге* ауыстырып *paietika, kaiefisent* десек тіл үндестігін сақтаған боламыз. Ал *elevator* сөзіндегі *o* әрпін қазақ тіліндегі айтылуы бойынша *y*-ға ауыстырып, *elevatur* деп жазу керек. Бұдан кейінгі параграфтардың мысалдарында келетін қазақ тілінің айтылымына үйлеспейтін шеттілдік сөздердегі дыбыстарға қатысты ұстанымымыз да осындай болмақ. Осы орайда Ж. Аймауытұлының төте жазумен жазылған «Жаман тымақ» атты өлеңінде «шкаф» сөзін қазақ тіліне бейімдеп «ышқап» деп жазғанын ескере кету керек (Аймауытұлы Ж., 1929: 5). (Ақынның «ышқап» деп жазғанына қарап, кейде осы «шкаф» сөзі қыпшақтардың «ішқабынан» шықпады ма екен деген ойға қаламыз);

82-параграфта «*y* әрпі *y* әрпімен жазылады: *parashut, absolut, glukoza, debut, produser, links, valuta, budjet, buro, sujet, buleten, fuchers, komputer, tutor, konuktıra, konuktvit*. Қосымшалар соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады» делінген. Қолдаймыз, алайда бұл ереже *юань, каюта*, т.б. сөздерге жүрмейді. Сондықтан «Сөз басындағы және буын басындағы *y* әрпі *y*

әріп тіркестерімен, ал дауыссыздан кейінгі *ю* әрпі *ú* әрпімен жазылады» деп толықтырып, мысал арасына *у́ан, кайу́та*, т.б. сөздерді қосқан жөн;

83-параграфта «*я* әрпі *á* әрпімен жазылады: *zarád, knáz, narád, razrád, gríláj*. Қосымша §16 бойынша жалғанады» делінген. Құптарлық ереже, алайда бұл ережеге *ядро, яхта, маяк*, т.б. сөздер тура келмейді. Сондықтан бұл ережені «Сөз басындағы және буын басындағы *я* әрпі *ia* әріп тіркестерімен, ал дауыссыздан кейінгі *я* әрпі *á* әрпімен жазылады» деп толықтырып, мысал арасына *iahta, iadro, maiak*, т.б. сөздерді араластырған жөн;

Осы тараудың ескертуінде «*и* (*i*) әрпінен кейін тұрған *я*-ның орнына *а* жазылады: *aksia, alergia, himia, gimnazia*» делінген. Алайда 6-параграфта *и* әрпі дауыссыз дыбыстың таңбасы екені, ал 7-параграфта *у* (*üy*), *и* (*iü*) дыбыс тіркестері сөздің барлық буынында *и* әрпімен жазылатыны айтылған. Сонда *aksia* сөзіндегі *и* әрпін қай ережеге салып оқимыз. Бірінші ереже бойынша [аксйа] деп оқимыз ба, әлде екінші ереже бойынша [аксийа] деп оқимыз ба? Екінші ережеге салып [аксий-а] деп оқысақ, соңғы [а] дыбысы жеке буын құрағаны ма, ал [аксий-йа] деп дұрыс буынға бөліп оқысақ «*у* (*üy*), *и* (*iü*) дыбыс тіркестері бір буынға түспей қалмақ. Яғни «*у* (*üy*), *и* (*iü*) дыбыс тіркестері сөздің барлық буынында *и* әрпімен жазылады» деген ереже қайда қалды? Қысқасы *aksia* сөзі буынға қалай бөлінбек? Сұрақ көп. Бұл сұрақ *Türkia, Fransia, Italia, Japonia*, т.б. ел атауларына да қатысты;

84-параграфта «Жіңішкелік белгісі (*ь*) бар буынға жіңішке дауыстылардың әрпі жазылады, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады» делінген. Біздің ойымызша орыс сөздерін орысша жазылуында жіңішкерту белгісі бар екен деп, орыс тіліндегі дыбысталуына жақындатып айтудың қажеті жоқ. Мысалы *альбатрос* сөзін *álbátros* [элбатрос] дегеннен гөрі, тіл үндестігін сақтап *albatros* [албатрос] деген тиімді. Ал *альбом* сөзін тілімізді алға, артқа күштеп қозғалтып *álbom* [элбом] дегеннен гөрі, бірыңғай жуандатып *albom* [албом] немесе бірыңғай жіңішкелетіп *álbóm* [элбөм] десек бұл сөздің мағынасы өзгеріп кетпес;

93-параграфта «*р, h* әріптеріне аяқталған шеттілдік сөздерге тәуелдік жалғауы жалғанғанда, *р, h* әріптері ұянданбайды және қосымшалар жуан жалғанады: *arhetip – arhetipi, stereotip – stereotipi, sheih – sheihy, shtrih – shtrihy; seh (-tyń, -y, -qa, -tar), sheih (-tyń, -y, -qa, -tar), shtrih (-tyń, -y, -qa, -tar)*» делінген. Алайда

келтірілген мысалдардағы *arhetip, stereotip* сөздері *arhetipi, stereotipi* болып қосымшалар ережеге қайшы жіңішке жалғанып тұр. Сонымен қатар, 81-параграфқа қатысты айтқанымыздай, мұндағы *stereotip* сөзін, екі дауыстының арасына дауыстының арасына дауыссыз [ʏ] дыбысының таңбасын қойып, *stereyotip* деп жазған жөн;

96-параграфта «*-км, -ск, -nm, -fm* әріп тіркесіне бітетін сөздерге қосымша *у, i* дәнекері арқылы, ал *-км, -нкм, -ск* сияқты құрамында *к* әрпі бар сөздерге тек жіңішке, басқаларына соңғы буын үндесіміне қарай не жуан, не жіңішке жалғанады: *fakt, faktige, faktisi; pýnkt, pýnktisi, pýnktige; instunkt, instunktisi, instunktige; disk, diskige, diskisi; aksept, akseptige, akseptisi; soft, softyga, softysy*» делінген. Біздің ойымызша мұндай дыбыс тіркестерін осы қалпында қолдану тілімізге жат. Сондықтан қазақ тіліндегі айтылымына қарай кейбірінің соңғы жағына *ы* немесе *i* әріптерін жалғаған жөн. Мысалы *fakti* [факти] (*faktige, faktisi*); *diski* [дүски] (*diskige, diskisi*); *aksepti* [акценми] (*akseptige, akseptisi*); *softy* [софты] (*softyga, softysy*), ал *пункт* сөзін *pýńkit* [пүңким] (*pýńkiti, pýńkitke*), *инстинкт* сөзін *instúńkit* [инстиңким] (*instúńkiti*) деп жазсақ, тілімізге ыңғайланар еді (тіпті, *pónkit* [ноңким], *ensteńkit* [енстеңким] деп жазсақ тілімізге толық икемдеген болар едік). Алайда келтірілген мысалдардағы кейбір сөздердің баламасы тілімізде бар. Олай болса өзге тілдердегі бөтен сөздерді тілімізге жөн-жосықсыз ендіріп, сөзімізді былғай беру жарамас. Біздің ойымызша Абай Құнанбаев бұл мәселеге деген көзқарасын XIX ғасырда «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, Ол – ақынның білімсіз бейшарасы» деп екі-ақ жолға сыйдырып, нүктесін қойған;

98-параграфтағы «Ағылшын тіліндегі түпнұсқасында *w* әрпімен басталатын кейбір сөздер *у* әрпімен жазылады: *у́atsap, у́ikipedia, у́eb-sait*» деген мәтінді «*W* әрпімен басталатын ағылшын тіліндегі кейбір аударылмайтын сөздер қазақ тіліне енгенде сөз басындағы *w* әрпі *у* әрпіне ауысады: *у́atsap, у́ikipedia, у́eb-sait*» деп өзгерткен жөн;

Емлешілер ықшамдалу қағидасын алға тартып, «*у* (*üy*), *и* (*iü*) дыбыс тіркестері сөздің барлық буынында *и* әрпімен жазылады» және «*иу* (*уу*), *иу* (*уу*) дыбыс тіркестері сөздің барлық буынында *у* әрпімен жазылады» деген ереже енгізді. Әріптерді ықшамдау тілдің әлеуетін көтерер болса, ағылшындар *eight, night, right, nation, tongue* секілді дыбыс санынан әріп саны артық көптеген сөздерін құрамындағы дыбыс санына қарай [ейт], [найт], [райт], [ней-

шн], [таң] деп ықшамдалып жазылатындай етіп, реформа жасар еді ғой. Сөздердің соңында жазылып, оқылмайтын /e/ әрпін *give, live, eye* секілді т.б. көптеген сөздерден алып тастар еді ғой. Әрине ағылшын тілі осындай шұбалаңқы әріптерімен ағылшын тілі болып тұр. Мұндай әріптері ықшамдалмаса да аталған сөздер кітаптарға сыймай қалып жатқан жоқ және жазылған кітаптары біздің кітаптардан қалыңдап кеткен жоқ. Керісінше, тіл әлеуетін көтереміз деп жоғарыдағы әріптерден бір әрпін ықшамдаса, сол әріппен бірге бүкіл ағылшын тілі ықшамдалып кетер еді. Бұл жағдай қазақ тіліне де қатысты. Қазақ сөзінің үндесім әуезін, морфем құрамын, буын тұрқын, тасымал жігін, сөйлеу ырғағын сақтайтын дыбыс тіркестерін жазуда ықшамдаймыз деп, болашақта тіліміздің өзі «ықшамдалып» кетпесін. Айта кету керек, мұндай ықшамдау ескі қыпшақ тілінде де, қазіргі түркі тілдерінде де кездеспейді. Мысалы **СИЫР** сөзін ескі қыпшақ тілінде *сыйыр*, қарақалпақ тілінде *siyir*, қырым татарлары *siyir*, *siğir* құмық, ноғай тілдерінде *сыйыр*, башқұрт тілінде *һыйыр*, түрік тілінде *siğir, inek*, өзбек тілінде *sigir*, түркімен тілінде *sygyr*, ұрым тілінде *сыгыр* деп жазады. Ал **СУ** сөзі ескі қыпшақ тілінде *суу*, башқұрт тілінде *һуу*, қырғыз, қарашай-балқар тілдерінде *суу*, қарайым, қырым татар, құмық, ноғай тілдерінде *суб*, өзбек тілінде *суу*, түркімен тілінде *suw*, қарақалпақ тілінде *суу*, тофа, шор, хакас тілдерінде *суг*, шуваш, якут тілдерінде *уу* (уу) деп, **ИНЕ** сөзі ескі қыпшақ тілінде *ігне*, қырғыз, ноғай, қарашай-балқар тілдерінде *ийне*, қарақалпақ, қырым-татар тілінде *іуне*, әзірбайжан тілінде *iynə*, өзбек тілінде *igna*, түрік тілінде *iğne*, түркімен тілінде *ійһе*, ұйғыр тілінде *ئىگنه* [iynne], шор тілінде *инге*, **ИТ** сөзі ескі қыпшақ тілінде *ийт*, қарақалпақ тілінде *iyt*, ноғай тілінде *ийт*, ұйғыр тілінде *ئىت* [iit], ұрым тілінде *ийт*, тофа тілінде *ыт* деп жазылады. Байқап отырғанымыздай қазақ тіліндегі *сиыр, су, ине, ит* сөздеріндегі *ый, уу, ий* дыбыс тіркестерінің баламалары өзге түркі тілдерінің ешқайсысында ықшамдалмай тарқатылып жазылады. Әліпбиіміз бір дыбыс бір таңба қағидасына негізделген дейміз. Бізге дәл қазір ықшамдау қатты қажет болса, алдымен әліпби құрамындағы /sh/, /ch/ диграфтары ықшамдалсын. Бір-екі әріпке көз алартқанша, алтын уақытымызды бекерге алып жатқан үш-тілділік, яғни ғылыми жобаларды, құжаттарды, есептерді, т.б. үш тілде талап ету ықшамдалсын.

«Сөздердің тасымалдануы» атты IX тараудың **99-параграфында** «Сөз буын жігіне сәйкес тасымалданады: *oqy-shylar, oqyshy-lar; bel-sendi, belsen-di; beibitshilik, beibit-shilik, beibitshi-lik*», ал **100-параграфында** «Буын *й* мен *у* дауыссыздарынан басталғанда *da-ýys (daý-ys емес), sa-ýat (saý-at емес), da-ıyndyq (dai-yndyq емес), qu-ıyn (qui-yn емес)* түрінде тасымалданады» делінген. Алайда шешімін таппай келе жатқан *қиын, жиын, суыр, сиыр, қиыр, суы, туы* т.б. сөздердің қалай буынға бөлінетіні, қалай тасымалданатыны туралы емле ережелерінің еш жерінде айтылмайды, яғни емлешілер ықшамдаймыз деп кирилдегі ең басты тілбұзар емле ережені сол қалпында қалдырған. (*И* мен *у* әріптерін, олардың араб графикалы ескі қыпшақ тілінде, қадим, жәдид, төте жазуларында, 1929-40 жылдар аралығында қолданыста болған латын графикасында және қазіргі латын графикалы түркі тілдеріндегі жазылу үлгілерін келесі мақаламызда толыққанды қарастыратын боламыз).

Қорытынды

Қазақ жазуын латын графикасына көшірудегі негізгі мақсаттардың бірі орыс тілінен күштеп енгізілген басы артық әріптер мен тілбұзар емле ережелерден құтылу болатын. «Шеттілдік сөздердің емлесі» атты тарау орыс орфографиясымен жазылып келген сөздердегі *ё, ъ, џ, э, ю, я, ь* әріптерін жаңа әліпбиде қалай жазу керектігін көрсетуге арналған. Бұл әріптер жаңа әліпбиге еңбей қалғандықтан ғана қарастырылған. Осы әріптерге жаңа әліпбиден балама табу арқылы шеттілдік (орыс) сөздерді тілімізге бейімдедік деп жүрміз, нәтижелі тұстары да жетерлік. Ал әліпбиден түсірілмеген *в, ч* әріптерінің дыбысын тілімізге қалай бейімдеу туралы емле ережелерінде ештеме айтылмайды. Сонымен қатар мысалдардан байқағанымыздай *о* әрпін [a] деп оқытатын орыс тіліне тән ереже жаңа емледе көп жағдайда өзгеріссіз қалған. Тілімізде орыс сөздеріндегі *о*-ның орнына *ы* айтылатын тұстар да ескерусіз қалған. Баламасы бар бөтен сөздер де жөнсіз енгізіле берген. Сондықтан «Шеттілдік сөздердің емлесі» атты тарауды қайта қарастыру керек. Тілімізге аударылмайтын шеттілдік сөздер мен терминдерді осы кезден бастап игермесек, баламасы бар сөздердің баламасын бермесек кейін кеш болмақ және уақыт өте келе, көз үйреніп кеткен соң оқылуы тілімізге томпақ келетін сөздердің орфографиясын қайта ауыстыру қиынға соқпақ.

Әдебиеттер

- Қажыбек Е. Жалпыхалықтық талқылау қажет (20.01.2019) // <https://egemen.kz/article/180814-erden-qadgybek-zhalpykhaluqytq-talqylau-qadget>
- Құрманбайұлы Ш. (2019). Латын әліпбиі. «Ұлы дала өркениеті», Хабар NEWS // <https://www.youtube.com/watch?v=HX9oUgHo-R4&fbclid=IwAR2M4pt5SQcxI84OSaOoJauIH7aUwf3HGGMG3vHpJk-FpQ-YFWLmQQEgqNOM>
- Qurmanbayuli S. (2019). Latin alipbii. «Uly dala orkenieti», Хабар
- Қыдырбаев Қ.А. (2018а). Бекітілген әліпбидегі түзетілуі тиіс он кемшілік. // ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы. Том 87, № 4
- Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері. // Egemen Qazaqstan. (2019) №11 (29490)
- Қыдырбаев Қ.А. (2018б). Араб графикасына тән ережені жаңа әліпбиге енгізбеген жөн. 12.11.2018 ж. // <http://tilalemi.kz/article/1796>
- Жүнісбек Ә. (2009). Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс. – 312 б.
- Мырзабеков С. (1993). Қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті. – 136 б.
- Ермагамбетова К. (2019). Қазақстандағы мәдени брендинг: теориялар және тәжірибелер: PhD дис. – Алматы. – 151 б.
- Жумабекова Г. (2019). Қазақ ақын-жазушыларының тәуелсіздік жылдарындағы көсемсөзі: PhD дис. – Алматы, 2019. – 208 б.
- Кошымова А. (2019). VIII-XIII ғасырлардағы оғыздардың түркі халықтарының этногенезінің қалыптасуындағы орны: PhD дис. – Алматы. – 168 б.
- Тасилова А. Әлемдік коммуникация желісіндегі қоғамдық дипломатия: PhD дис. – Алматы, 2019. – 141 б.
- Мукушева Қ. (2019). XX ғасыр басындағы қазақ көсемсөзі: Ұлттық дүниетаным және «Дала» концептісі: PhD дис. – Алматы. – 172 б.
- Ондасынов Н. (2003). Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Білім. – 320 б.
- Al-Mugjam al-Wasit, (2016). – Istanbul: «Cevik Matbaacilik». – 1067 s.
- Қыдырбаев Қ.А. (2016). Бейбарыс, Байбарыс, Бибарыс нұсқаларының дұрысы қайсы және этимологиясы қандай? (1245 жылы жарық көрген қыпшақ-араб сөздігінің қолжазбасы негізінде). – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. №1 (110).
- Аймауытұлы Ж. (1929). Жаман тымақ. Қазиздат. – 15 б.

References

- Kazhybek Y. Zhalpykhalyktyq talqylau qazhet (need public discussion). (01.20.2019) // <https://egemen.kz/article/180814-erden-qadgybek-zhalpykhaluqytq-talqylau-qadget>
- Qurmanbayuli Sh. (2019). Latin alipbii. «Uly dala orkenieti», Khabar NEWS // <https://www.youtube.com/watch?v=HX9oUgHo-R4&fbclid=IwAR2M4pt5SQcxI84OSaOoJauIH7aUwf3HGGMG3vHpJk-FpQ-YFWLmQQEgqNOM>
- Kydyrbaev K.A. (2018a). Bekitilgen alipbidegi tuzetilui tiyis on kemshilik. – KazUU Khabarshysy. Shygystanu seriasy. Volume 87, Number 4
- Zhana alipbi negizindegi qazaq tili emlesinin erezheleri. Egemen Qazaqstan. (2019) // №11 (29490)
- Kydyrbaev K.A. (2018b). Arab graphikasyna tan erezheni zhana alipbige engizbegen zhon. 12.11.2018 // <http://tilalemi.kz/article/1796>
- Zhunisbek A. (2009). Qazaq phoneticasy. – Almaty: Arys. – 312 b.
- Myrzabekov S. (1993). Qazaq tilinin phoneticasy. – Almaty: Qazaq Universiteti. – 136 b.
- Yermagambetova K. (2019). Qazaqstandagy madeni brending: teoriyalar zhane tazhiribeler: PhD dis. – Almaty. – 151 b.
- Zhumabekova G. (2019). Qazaq, aqyn-zhazushylarynyn tauyelsizdik zhyldaryndagy kosemsozi: PhD dis. – Almaty, 2019. – 208 b.
- Koshymova A. (2019). VIII-XIII gasyrlardagy ogyzardyn turki khalyqtarynyn etnogenezini qalyptasuynyng orny: PhD dis. – Almaty. – 168 b.
- Tasilova A., Alemdik kommunikatsiya zhelisindegi qjgamdyq, diplomatiya: PhD dis. – Almaty, 2019. – 141 b.
- Mukusheva Q. (2019). XX gasyr basyndagy qazaq, kosemsozi: Ultyq duniyetanym zhane «Dala» kontseptisi: PhD dis. – Almaty. – 172 b.
- Ondasynov N. (2003). Parsysya-Qazaqsha tusindirme sozdik. Almaty: Bilim. – 320 b.
- Al-Mugjam al-Wasit, (2016). – Istanbul: Cevik Matbaacilik. – 1067 s.
- Kydyrbaev K.A. (2016). Beybarys, Baibaris, Bibarys nusqalarynyn durysy qaysy jane etymologiasy qanday? (1245 zhyly zharyq korgen qypshaq-arab sozdiginin qolzhazbasy negizinde). – Astana: L.N. Gumilyov atyndagy EUU Khabarshysy. No. 1 (110).
- Aimauityuly Zh. (1929). Zhaman tymaq. Kazizdat. – 15 b.